षष्ठः पाठः

चारुत्वं चारुदत्तस्य

अस्य नाट्यांशस्य कथावस्तुनः सम्बन्धः 'शूद्रक'-विरचितस्य 'मृच्छकटिकम्' इति नामधेयस्य प्रकरणस्य प्रस्तावनायां वर्णितस्य नायकस्य चारुदत्तस्य चारित्रिकौदार्येण अस्ति। को नाम शूद्रकः? किं च तस्य स्थितिकालः? मृच्छकटिकम् तस्य कृतिरस्ति नास्ति वा? इत्यादिषु विषयेषु बहुशः विवदमानाऽपि साहित्यसमीक्षा परम्परा स्वीकरोति यत् ईशापूर्वद्वितीयशताब्द्यां उज्जयिन्यां कोऽपि कविः शूद्रको नाम राजा आसीत् 'मृच्छकटिकं' च तस्य नाट्य कृतिरस्ति। रूपकस्य नाटकादिषु दशप्रकारेषु-'मृच्छकटिकं' प्रकरण विधात्मकं रूपकमस्ति। प्रकरणस्य लक्षणानुसारं मृच्छकटिकस्य कथानकं लोकाश्रितं कवि कल्पितञ्च, प्रधानरसः शृङ्गारः नायकश्च उज्जयिन्याः दरिद्र द्विजसार्थवाहः चारुदत्तः अस्ति। द्वे नायकेऽत्र, एका कुलजा धूता अपरा च बसन्तसेना नाम गणिका।

दश-अङ्केषु विभक्तेऽस्मिन् प्रकरणे उज्जयिन्याः गुणमुग्धया गणिकया वसन्तसेनया उदारशीलदरिद्रद्विजचारुदत्तेन सह कृतस्य प्रणयं परिणयञ्च प्रामुख्येन प्रतिपादितम्। अत्रकितवद्यूतकारविटचेटशकारादीनामपि चरित्रं प्रकाशितं। एवं सामाजिकयथार्थचित्रणमाध्यमेन लोकजीवनदर्शनदृष्ट्या प्रकरणमेतत् संस्कृतनाट्यसाहित्ये अनुपमा निधि रूपेण राजते।

पाठोऽयम् मृच्छकटिकस्य नामाख्यस्य प्रकरणस्य, 'अलंकार न्यासः' इति नामकात् प्रथम अङ्कात् गृहीतः। प्रारम्भे आमुखे कृति-कृतिकारकथानकादीनां परिचयपुरस्सरं नटी सूत्रधारयोः हास-परिहासात्मकः संवाद अभिनीतः। अनन्तरं चारुदत्तस्य कृते तस्य मित्रेणं जूर्णवृद्धेन प्रेषितं प्रावारकं स्वीकृत्य विदूषकः-मैत्रेयः उपस्थितः भवति। चारुदत्तस्य मैत्रेयेण सह संवाद भवति। संवादेऽस्मिन् निर्धनता कारणात् सामाजिकजीवनव्यवहार व्यवधानविषये चारुदस्य चिन्ता गुणचारुता च प्रदर्शिता।

अवन्तिपुर्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः।
गुणानुरक्ता गणिका च यस्य बसन्तशोभेव बसन्त सेना।। १ ।।
तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं नय प्रचारं व्यवहार दुष्टतां
खल स्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः।।२ ।।

(परिक्रम्यावलोक्य च) अये शून्येयमस्मत्सङ्गीतशाला। क्व नु गताः कुशीलवाः भविष्यन्ति।

आ ज्ञातम्।

शून्यमपुत्रस्य गृहं चिर शून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम्।
मूर्खस्य दिशः शून्याः सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ।। ३ ।।

कृतञ्च सङ्गीतकं मया। अनेन चिरसङ्गीतोपासनेन ग्रीष्मसमये प्रचण्डदिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलिततारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायते। तद्यावद् गृहिणीमाहूय प्रच्छामि अस्ति किमिञ्चित्प्रातराशो न वेति।

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये इतस्तावत् ।

नटी	:	(प्रविश्य) आर्य इयमस्मि।
सूत्रधारः	:	आर्ये स्वागतं ते ।
नटी	:	आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।
सूत्रधारः	:	आर्ये (चिरसङ्गीतोपासनेन इत्यादि पठित्वा) आर्ये, अस्ति किमप्यस्माकं गेहेऽशितव्यं न वेति ?
नटी	:	आर्य, सर्वमस्ति।
सूत्रधारः	:	किं किं अस्ति ?
नटी	:	तद्यथा–गुडौदनं घृतं दधिः तण्डुलाः आर्येणात्तव्यं रसायनं सर्वमस्तीति एवं तव देवा आशासन्ताम् ।
सूत्रधारः	:	किमस्माकं गेहे सर्वमस्तीति। अथवा परिहससि।
नटी	:	(स्वगतम्) परिहसिष्यामि तावत् (प्रकाशम्) आर्य अस्त्यापणे ।
सूत्रधारः	:	(सक्रोधम्) आः अनार्ये, एवं तवाशां छेत्स्यति। अभावं च गमिष्यसि ।
नटी	:	मर्षतु मर्षत्वार्यः परिहासः खल्वेषः।
सूत्रधारः	:	तत्किं पुनरिदं नवमिव संविधानकं वर्तते। एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसो गुम्फति, इयं च पञ्चवर्ण कुसुमोपहारशोभिता भूमिः।
नटी	:	अद्योपवासो गृहीतः ।
सूत्रधारः	:	किं नामधेयोऽयमुपवासः?
नटी	:	अभिरुपपतीनाम् ।
सूत्रधार	:	आर्ये ! इहलौकिकोऽथवा पारलौकिकः ।
नटी	:	आर्य पारलौकिकः ।
सूत्रधारः	:	(सरोषम्) प्रेक्षन्तां प्रेक्षन्तामार्यमिश्राः। मदीयेन भक्तपरिव्ययेन

पारलौकिको भर्तान्विष्यते।

नटी : आर्य, प्रसीद प्रसीद त्वमेव जन्मान्तरे भविष्यसीति।

सूत्रधारः : अयमुपवासः केन तवोपदिष्टः ।

नटी : आर्यस्येव प्रियवयस्येन जूर्णवृद्धेन ।

सूत्रधारः : (सकोपम्) आ दास्याः पुत्र जूर्णवृद्धः कदा नु खलु त्वां कुपितेन राज्ञा पालकेन नववधूकेशहस्तमिव सुगन्धं छेद्यमानं प्रेक्षिष्ये ?

नटी : प्रसीदत्वार्यः आर्यस्यैव पारलौकिकोऽयमुपवासः (इति पादयोः पतति) ।

सूत्रधारः : आर्ये, उत्तिष्ठ। कथयात्रोपवासे केन कार्यम् ?

नटी : अस्मादृशजनयोग्येन ब्राह्मणेनोपनिमन्त्रितेन ।

सूत्रधारः : अतो गच्छत्वार्या अहमप्यस्मादृशजनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि।

नटी : यदार्य आज्ञापयतिं (इति निष्क्रान्ता)

सूत्रधारः : (परिक्रम्य) आश्चर्यम् तस्मात्कथं मयैवं सुसमृद्धायामुज्जयिन्यामस्मादृशजनयोग्यो ब्राह्मणोऽन्वेषितव्यः। एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इत एवागच्छति। भवतु। प्रक्ष्यामि तावत्। अद्य मैत्रेय, अस्माकं गृहेऽशितुमग्रणीर्भवत्वार्यः।

(नेपथ्ये)

(भोः अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान्। व्यापृत इदानीमहम्)

सूत्रधारः : आर्य, सम्पन्नं भोजनं निःसपत्नं च। अपि च दक्षिणापि ते भविष्यति।

(पुनर्नेपथ्ये)

भोः इदानीं प्रथमेव प्रत्यादिष्टोऽसि, तत्किं इदानीं ते निर्बन्धः पदे-पदे मामनुरोद्धुं। भवतु। अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रय (इति निष्क्रान्तः)

(इत्यामुखम्)

(प्रविश्य प्रावार हस्तः)

मैत्रेय : एष चार्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन जूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धीकृतदेवकार्यस्यार्य- चारुदत्तस्योपनेतव्य इति। तद्यावदार्यचारुदत्तं पश्यामि। एष चारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्यो गृहदेवतानां बलि हरन्नित एवागच्छति।

विदूषकः : (उपसृत्य) एष आर्य चारुदत्तः। तद्यावत्साम्प्रतमुपसर्पामि। (उपसृत्य) स्वस्ति भवते। वर्धतां भवान्।

चारुदत्तः : सर्वकाल मित्रं मैत्रेय प्राप्तः सखे स्वागत। आस्यताम्।

विदूषकः : यद् भवानाज्ञापयति भो वयस्य एष ते प्रियवयस्येन जूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः। सिद्धीकृतदेवकार्यस्यार्यचारुदत्तस्य त्वयोपनेतव्य इति (समर्पयति) चारुदत्तो गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः।

विदूषक : भो किमिदं चिन्तयते ।

चारुदत्तः : वयस्य

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति।।४।।

विदूषकः : भो वयस्य अलं सन्तपितेन। प्रणयिजनसंक्रमित विभवस्यसुरजनपीतशेषस्य प्रतिपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः।

चारुदत्तः : वयस्य न ममार्थन्प्रति दैन्यं । पश्य।

एतत्तु मां दहति यद्गृहमस्मदीयं,
क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति।
संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः,
कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम्।।५।।

विदूषकः : भो वयस्य एते खलु दास्याः अर्थकल्यवर्ता वरटाभीताः इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति।

चारुदत्तः : वयस्य

सत्यं न मे विभवनाशकृतास्तिचिन्ता,
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति।
एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य
यत्सौहृदादपि जनाः शिथिली भवन्ति।।६।।

अपि च –

दारिद्र्याद्ध्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्ण शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते,
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निर्धनता सर्वापदामास्पदम् ।।७ ।।

विदूषकः : भो वयस्य, तमेवार्थकल्यवर्तं स्मृत्वालं संतापितेन ।

चारुदत्तः : वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः। गच्छ। त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर।

विदूषकः : न गमिष्यामि ।

चारुदत्तः : किमर्थम्

विदूषकः : यत् एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति। तत्को गुणो देवष्वर्चितेषु ।

चारुदक्षः : वयस्य मा मैवम्। गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः।

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः।
तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ।।८ ।।

भवतु। तिष्ठ तावत्। अहं समाधिं निवर्तयाभि।

❀ ❀ ❀

पद्यानामन्वयः–

१ अवन्तिपुर्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः चारुदत्तः किल (आसीत्), बसन्तशोभेव बसन्तसेना (नामिका) गणिका च यस्य गुणानुरक्ता (आसीत्)।

२. तयोः सत् सुरतोत्सवाश्रयं नयप्रचारं, व्यवहारदुष्टतां, खलस्वभावं, तथा भवितव्यतां च सर्वं शूद्रकः (नाटककारः) चकार।

३. अपुत्रस्य गृहं शून्यं, यस्य सन्मित्रं नास्ति (तस्य) चिरंशून्यं, मूर्खस्य दिशः शून्याः, दरिद्रस्य सर्वं शून्यम् (अस्ति)।

४. (मित्र!) घनान्धकारेषु दीपदर्शनं इव दुःखान्यनुभूय हि सुखं शोभते। तु (किन्तु) यो नरः सुखात् दरिद्रतां याति सः शरीरेण घृतः (अपि) मृतः (इव) जीवति।

५. भ्रमन्तः मधुकराः कालात्यये संशुष्कसान्द्रमदलेखं करिणः कपोलम् इव यद् अतिथयः क्षीणार्थमिति अस्मदीयं गृहं परित्यजन्ति, एतत्तु मां दहति।

६. सत्यं विभवनाशकृता मे चिन्ता नास्ति। (यतः) हि घनानि (तु) भाग्यक्रमेण भवन्ति यान्ति (च)।

नष्टधनाश्रयस्य (मम) सौहृदादपि जना: शिथिली भवन्ति एतत्तु मां दहति।

७. दारिद्रयात् ह्रियमेति, ह्रीपरिगत: तेजस: प्रभ्रश्यते, निस्तेजा: परिभूयते, परिभवात् निर्वेदमापाद्यते, निर्विण्ण शुचमेति, शोकपिहित बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्बुद्धि: क्षयमेति, अहो ! निर्धनता सर्वापदामास्पदम्।

८. तपसा, मनसा, वाग्भि: बलिकर्मभिश्चपूजिता देवता: शमिनां नित्यं तुष्यन्ति। (अत:) विचारितै: किं (प्रयोजनम्)।

शब्दार्था: टिप्पण्यश्च

द्विज सार्थवाह: – वाणिज्यपर: ब्राह्मण: (ब्राह्मण व्यापारी), सार्थं वणिक समूहं वहति नयति इति सार्थवाह: (उपपद समास), द्विजश्च असौ सार्थवाहश्च– द्विजसार्थवाह: (कर्मधारय समास)।

सुरतोत्सवाश्रयं – नयप्रचार–आनन्दोत्सवाधारितं नीतिव्यवहारम् (आनन्दोत्सव पर आधारित नीति व्यवहार) सुरतोत्सवं परस्पर प्रगाढप्रेमजन्यआनन्द: एव आश्रय: आधार: यस्य (बहुब्रीहि समास), तादृशं नय प्रचारं नीतिव्यवहार:।

व्यवहारदुष्टताम् – विवादविचारसदोषताम् (न्यायालयादि विभिन्नव्यवहार सम्बन्धी विकृतियों को) व्यवहारस्य दुष्टता– व्यवहारदुष्टता तां (षष्ठी तत्पुरुष: समास)।

खलस्वभाव – शकारदीनांधूर्तानां–स्वभावम् (इस रूपक में वर्णित शकारादि धूर्त पात्रों के चरित्र–चित्रण के माध्यम से दुष्टों का स्वभाव भी वर्णित है)

चकार किल् – निश्चयेन रचितवान् (रचना की है)

कुशीलवा: – नटा: (अभिनेता), नटाचारणाश्च कुशीलवा: इत्यमर:।

अपुणस्य – पुत्रहीनस्य (पुत्रहीन का) न पुत्र: – अपुत्र: तस्य (नञ् समास)

सङ्गीतकम् – नृत्यगीतवाद्यकानां समाहार: (नृत्यगीतवाद्यादि का संयुक्त रूप– नृत्य गीतं तथा वाद्यं सङ्गीतकमुच्यते)

प्रचण्डदिनकरकिरणो–च्छुष्कपुष्करबीजमिव – अतितप्तसूर्यकिरणशुष्ककमलबीजमिव (प्रचण्ड सूर्य की तप्त करणों से सुखाये गये कमल बीज के समान)–प्रचण्ड: य: दिनकर: (कर्मधारय समास), तस्य किरणै: शुष्कं कृतं पुष्कर बीजम् कमलबीजम् इव (कर्मधारय, तत्पुरुष)

प्रचालिततारिके – चञ्चलपुतलिके (चञ्चल पुतलियों वाली)

ममाक्षिणी – मम नेत्रौ (मेरी आँखें)

प्रातराशो – प्रात:काले करणीयं अल्पाहार (प्रात:कालीन अल्पाहार:)
गुडौदनम् – गुडेनमिश्रितम् ओदनम् (गुडमिश्रित भात)
रसायनम् – सरसभोज्यम् (सरस भोज्य, पेय इत्यादि)
नियोगः – कर्तव्य (करने योग्य कार्य)
आशितव्यम् – भोजनयोग्यम् (खोन योग्य), अश् + तव्यत्
देवा आशासन्ताम् – प्रसादविषयीकुर्वन्तु (देवता आशीर्वाद प्रदान करें)
संविधानकम् – आयोजनम् (कार्यक्रम)
प्रियवयस्येन – प्रियमित्रेण (आत्मीय मित्र द्वारा)
वर्णकम् – सुगन्धित द्रव्यम्
व्यापृतः – कार्यान्तरेषु व्यस्त: (अन्य कार्यों में लगा हुआ)
प्रत्यादिष्टः – निषिद्धः (मना कर दिया गया है)
निबर्न्धः – दुराग्रह: (बार-बार हठपूर्वक आग्रह)
आमुखः – प्रस्तावना (आमुख या प्रस्तावना रूपक का पारिभाषिक शब्द है। आमुख के अन्तर्गत संक्षेपत: कथावस्तु का कथन या सङ्केत किया जाता है। आमुख में सूत्रधार के साथ नट, विदूषक या पारिपार्श्विक पात्रों का संक्षिप्त और नाटकीय संवाद होता है, उस संवाद से ही भावी घटनाओं तथा कथानक की सूचना मिल जाती है। (साहित्य दर्पण ६-३१-६२) प्रस्तावना पाँच प्रकार की होती है उनमें से यहाँ प्रयोगातिशय नामक प्रस्तावना भेद है। प्रयोगातिशय भेद वहाँ होता है जहाँ एक प्रसंग को छोड़कर दूसरा प्रसङ्ग उपस्थित कर दिया जाता है, उसी से पात्र का प्रवेश होता है। यहाँ निमन्त्रण के लिए ब्राह्मण अन्वेषण की घटना से ही चारुदत्त के मित्र मैत्रेय का प्रवेश है)।
जातिकुसुमवासितः – जातिनामकपुष्पै: सुगन्धित:
प्रावारकः – उत्तरीयं वस्त्रम्
प्रणयिजनसंक्रमितविभवस्य– प्रियजनसमर्पितसमृद्धे: (प्रियजनों के लिए अपनी समृद्धि का समर्पण करने वाले आपका)-प्रणयिजनेभ्य: संक्रमितं विभव: येन तादृशस्य चारुदत्तस्य (बहुब्रीहि)
सुरजनपीतशेषस्य – देवपानशेषस्य (देवताओं के पी लेने से शेष)
प्रतिपच्चचन्द्रस्येव – प्रतिपदाया: तिथे चन्द्रस्येव (प्रतिपदा तिथि के चन्द्र के समान)
परिक्षयोऽपि – क्षीणता (चन्द्रस्य पक्षे) निर्धनता वा (चारुदत्तस्य पक्षे)
भ्रमन्तः मधुकराः – इतस्तत: गन्छन्त: भ्रमरा: (इधर उधर दौड़ने हुए भ्रमर)

कालात्यये	–	मदजलस्यसमयेव्यतीते (मदजल का समय बीत जाने पर)
संशुष्कसान्द्रमदलेख	–	शोषप्राप्तसघनदानराजिम् (सूखी हुयी गहरी मदलेखा वाले) संशुष्का सान्द्रा मदलेखा यस्य तादृशं करिणम् (हाथी के कपोल पर उसके ही बहते हुए मदजल से एक रेखा बन जाती है, जिसको मदलेखा, दानराजि, मदपंक्ति आदि नामों से जाना जाता है। मद की न्यूनता होने पर वह मदलेखा सूख जाती है)
क्षीणार्थम्	–	नष्टधनम् (निर्धन को) क्षीणं अर्थं यस्य तादृशम् (बहुब्रीहि समास)
अर्थकल्यवर्ताः	–	अर्थाः कल्यवर्ता इव (प्रातःकालीन अल्पाहार के समान अल्पकाल तक ही भोग सुख प्रदान करने वाले तुच्छ-धनादि
वरटाभीता इव गोपालदारकाः		-बर्र से डरे हुए ग्वालों के समान
विभवनाशकृता	–	धनक्षयेण-उत्पन्ना (धन के विनाश से उत्पन्न)
नष्टधनाश्रयस्य	–	नष्टसमृद्धेः (नष्ट समृद्धि वाले से) धनं एवं आश्रयं यस्य-धनाश्रयः (बहुब्रीहि) नष्टं धनाश्रयं यस्य तादृशस्य (बहुब्रीहि समास)
सौहृदादपि	–	मैत्रीभावादपि (मित्रता से भी)
शिथिली भवन्ति	–	विमुखाः भवन्ति (मुँह मोड़ लेते हैं)
दारिद्र्याद्ध्रियमेति	–	निर्धनत्वात् ह्रियं लज्जां एति प्राप्नोति (निर्धनता से लज्जित होता है)
ह्रीपरिगतः	–	लज्जितः-ह्रिया परिगतः (तृतीया तत्पुरुष)
तेजसः	–	आत्मप्रतापात् प्रभावात् वा (आत्म तेज से अथवा स्वाभिमान भाव से)
प्रभ्रश्यते	–	प्रभ्रष्टो भवति, निस्तेजः भवति इत्यर्थः (तेजहीन हो जाता है)
परिभूयते	–	तिरस्क्रियते-(तिरस्कृत हो जाता है)।
परिभवात्	–	तिरस्कारात् (तिरस्कार से)
निर्वेदम्	–	ग्लानिम् (ग्लानि को)
आपाद्यते	–	प्राप्नोति (प्राप्त करता है)
निर्विण्णः	–	ग्लानि प्राप्तः- (निर् + विद् + क्त)
शोकपिहितः	–	शोकयुक्तः
सर्वापदामास्पदम्	–	सर्वासां विपदां कारणम् (सभी प्रकार की आपदाओं का स्थान या कारण)
वाग्भिः	–	वचनैः स्तुति पाठैः वा (स्तुतियों से), वाक् तृतीया बहुवचनम्।
बलिकर्मभिः	–	पूजोपचारैः (पूजा के कार्यों तथा साधनों से)
शमिनाम्	–	शान्तचित्तानां (शान्ति से युक्त चित्तवालों का)

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

(१) दरिद्रस्य कृते शून्यं अस्ति–

(क) गृहं (ख) दिशं

(ग) नगरं (घ) सर्वम् ( )

(२) अवन्तिपूर्यां गणिका आसीत् –

(क) वसन्त सेना (ख) रदनिका

(ग) मदनिका (घ) धूता ( )

(३) चारुदत्तस्य मित्रम् आसीत्

(क) माढव्यः (ख) वसन्तकः

(ग) मैत्रेयः (घ) स्थावरकः ( )

(४) जूर्णवृद्धेन कस्य कृते जातीकुसुमवासितः प्रावारको प्रेषितः–

(क) विदूषकस्य (ख) चारुदत्तस्य

(ग) शर्विलकस्य (घ) सूत्रधारस्य ( )

(५) सुखं कम् अनुभूय शोभते –

(क) दुःखम् (ख) संतोषम्

(ग) ग्रीष्मम् (घ) लाभम् ( )

अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः –

(१) दरिद्र ब्राह्मणस्य किं नाम?

(२) चारुदत्तः कुत्र निवसति स्म?

(३) जूर्णवृद्धेन चारुदत्तस्य कृते किं प्रेषितः?

(४) कः जनः धृतः शरीरेण मृतवत् जीवति?

(५) सर्वापदां स्थानम् किम् ?

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः –

(१) वसन्तसेना कं स्नेहं करोति ?

(२) केन विना गृहं शून्य भवति ?

(३) कालात्यये संशुष्कसान्द्रमदलेखेव के करिणः कपोलम् परिवर्जयन्ति ?

(४) घनान्धकारे कस्य दर्शनम् शोभते ?

(५) नष्ट धनाश्रयस्य जनाः कस्मात् भावात् शिथिलीभवन्ति ?

अधोलिखित प्रश्नानां उत्तरं विस्तरेण लिखत–

१. सुखं हि दु:खान्यनुभूय शोभते, घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु याति यो नर: दरिद्रतां:, धृत: शरीरेण मृत: स जीवति ।।
अस्य पद्यस्य व्याख्यां कुरुत ।

२. चारुदस्य दरिद्रता-विषये विचारान् लिखत ?

३. अहो निर्धनता सर्वापदामास्पदम्? पङ्क्त्या: भावं सोदाहरणं लिखत ।

व्याकरण प्रश्ना: –

(१) अधोलिखित शब्दानां सन्धिविच्छेद कृत्वा नामोल्लेखं कुरुत–

	पदम्	सन्धि विच्छेद:	नाम:
(क)	गुणानुरक्ता	..............+...............	....
(ख)	शोभेव	..............+...............	....
(ग)	सुरतोत्सवाश्रयम्	..............+...............	....
(घ)	एषोऽस्मि	..............+...............	....
(ङ)	खल्वेष:	..............+...............	....
(च)	कुसुमोपहार:	..............+...............	....
(छ)	मयैव	..............+...............	....

(२) अधोलिखित शब्दानां समास विग्रहं कृत्वा नामोल्लेखं कुरुत–

	समस्त पदम्	समास विग्रह:	नाम:
(क)	गुणानुरक्ता:	....	....
(ख)	गुडौदनं	....	....
(ग)	कुसुमोपहार:	....	....
(घ)	जातीकुसुमवासित:	....	....
(ङ)	दु:खान्यनुभूय	....	....
(च)	विभवनाश:	....	....
(छ)	सर्वापदामास्पदम्	....	....
(ज)	गृहदेवताभ्य:		

(३) अधोलिखितशब्दानां उपसर्ग-प्रकृति-प्रत्ययः लिखत–

शब्दः	उपसर्गः	प्रकृतिः	प्रत्ययः
(क) उपदिष्टः	....	....	....
(ख) संवृत्तः	....	....	....
(ग) प्रविश्यः	....	....	....
(घ) उपनेतव्यः	....	....	....
(ङ) अन्वेषितव्य	....	....	....
(च) निर्दिष्टः	....	....	....
(छ) परिक्रम्य	....	....	....
(ज) निर्विण्णः	....	....	....
(झ) परिगतः	....	....	....

(४) अधोलिखित शब्दानां विभक्तिः वचनञ्च लिखत–

शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
(क) मया	....	....
(ख) गेहे	....	....
(ग) तव	....	....
(घ) केन	....	....
(ङ) वृद्धेन	....	....
(च) मित्रम्	....	....
(छ) वाग्भिः	....	....
(ज) अस्माद्	....	....
(झ) तेषु	....	....

(५) अधोलिखितधातूनां लकार-पुरुष-वचनञ्च लिखत–

पदम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क) पृच्छामि	....	....	....
(ख) अस्ति	....	....	....
(ग) हसिष्यामि	....	....	....
(घ) छेत्स्यति	....	....	....
(ङ) पतति	....	....	....

(च) शोभते ....

(छ) पश्य ....

(ज) गच्छन्ति ....

(झ) तिष्ठ ....

(६) अधोलिखित-अव्ययानां प्रयोगं कृत्वा वाक्य निर्माणं कुरुत–

अव्ययः	वाक्यः
(क) किल	....
(ख) कदा	....
(ग) नु	....
(घ) अपि	....
(ङ) एव	....
(च) अधः	....
(छ) तावत्	....
(ज) भो	....

(७) अधोलिखित वाक्यानां शुद्ध रूपं पुनः लिखत–

१. ....

स्वस्ति भवान्।

२. ....

अलं सन्तापस्य ।

३. ....

वयस्य न मम अर्थस्य प्रति दैन्यम्।

४. ....

त्वम् गच्छतु।

५. ....

एष आर्य चारुदत्तः।तावत् अहं उपसर्पति।

उत्तरमाला–

वस्तुनिष्ठात्मकाः प्रश्नाः –१. घ २. क ३. ग ४. ख ५. क

❀ ❀ ❀